

Ewa Geller

(Uniwersytet Warszawski,
e-mail: e.geller@uw.edu.pl)

ORCID: 0000-0002-7336-6287

TOŻSAMOŚĆ JĘZYKA JIDYSZ

WSTĘP

Historia języka jidysz w Polsce sięga co najmniej XIII w., z którego pochodzą poświadczenia istnienia społeczności Żydów posługujących się w życiu codziennym dwoma wariantami języków słowiańskich, zachodnim i wschodnim. Był on znany w ówczesnym piśmiennictwie rabinicznym pod wspólną nazwą *loszn knaan*, czyli język *kanaanicki*.¹ Nie wiemy, jak wielką grupę stanowili ci wcześnie żydowscy mieszkańcy na terenach Słowiańszczyzny zachodniej i wschodniej, lecz pewne jest, że zostali ostatecznie wchłonięci przez swych współwyznawców przybywających przez dziesięciolecia na te tereny z krajów niemieckich na zaproszenie lokalnych władców. Spotkanie obu grup żydowskich, pochodzących z odrębnych kręgów kulturowo-językowych – słowiańskiej (*kanaanejskiej*) i niemieckiej (*aszkenazyjskiej*) – początkowo odbyło się na terytorium Czech, a następnie w historycznych granicach Rzeczypospolitej. Długotrwałe procesy przenikania się obu używanych przez te grupy etnicznych wariantów języków krajów pochodzenia (*etnolektów*) doprowadziły ostatecznie do swoistej fuzji lingwistycznej, której wynikiem w XVI w. stał się nowy język żydowski na terytorium I Rzeczypospolitej [Weinreich [1923] 1993, 113]. Od tego momentu zaczyna się udokumentowana historia języka Żydów polskich (jid. *pajlisz-tajcz*), używanego w Europie Środkowo-Wschodniej przez co najmniej pięć stuleci, znanego współcześnie pod nazwą *jidysz*.²

W końcu XIX w. jidysz został wyeksportowany także w inne zakątki świata, przede wszystkim do obu Ameryk. W tym czasie, w związku z napływem licznych imigrantów posługujących się nim, w Ameryce Północ-

¹ Por. m.in. Kupfer, Lewicki 1956, Weinreich 1956, Blaha et al. 2013, Beider 2015.

² Chodzi o dawny jidysz wschodni (*Ostjiddisch, Eastern Yiddish*), którego sukcesorem jest współczesny jidysz (*Modem Yiddish*). Nie należy go identyfikować z pierwotnym językiem, a raczej etnolektem Żydów niemieckich (*jidysz-tajcz*), nazywanym w literaturze przedmiotu jidysz zachodnim (*Westjiddisch, Western Yiddish*), którego udokumentowane początki sięgają XIII w.

nej ukuta zostaje nowa nazwa języka Żydów wschodnioeuropejskich *Yiddish*. Zrobi ona karierę międzynarodową, stając się m.in. konkurencyjnym *glottonimem* dla rodzimej nazwy *język żydowski*, powoli ją zastępując.³ Na nowy kontynent w ciągu kilkudziesięciu lat masowej emigracji m.in. Żydów z Polski przeniesie się największe centrum języka i kultury jidysz, którym przed wybuchem II wojny światowej była Warszawa.

Z nowojorskiego środowiska pisarzy oraz działaczy na rzecz propagowania języka jidysz pochodzi urodzony w podwarszawskim Leoncinie Icchok Baszewis Singer. To między innymi dzięki uzyskanej przez niego w 1978 r. Nagrodzie Nobla w dziedzinie literatury jidysz wszedł na międzynarodowe salony literackie, a marzenie kilku pokoleń działaczy na rzecz pełnego uznania autonomii i kulturotwórczej roli tego języka wydawać by się mogło urzeczywistnione. Jednak splendor wynikający z międzynarodowego uznania jidysz sprzed blisko pół wieku przychodzi zbyt późno. Zagłada życia żydowskiego w Europie Środkowo-Wschodniej w wyniku Holokaustu, który pochłonął znakomitą większość rodzimych użytkowników jidysz i ich dziedzictwa kulturowego, doprowadziła do nagłej pustki zarówno demograficznej, jak i kulturowej, wywołującej swoistą traumę także pośród badaczy. Tym można częściowo tłumaczyć praktyczny brak studiów oraz badań nad językiem i kulturą jidysz w Polsce w pierwszych czterech dekadach po zakończeniu wojny.

Pewną rolę w materialnym zaniku kultury żydowskiej w Europie Środkowo-Wschodniej odegrały także zapoczątkowane jeszcze w latach trzydziestych ubiegłego wieku represje komunistyczne w Związku Radzieckim. Jako spadkobierca carskiej Rosji ZSRR odziedziczył po niej duże skupiska Żydów, zamieszkujących wschodnie rubieże Polski przedrozbiorowej, zamienione przez władze carskie w tzw. żydowską *strefę osiedlenia*. Również nieuchronne społeczne procesy modernizacyjne i postępująca akulturacja pochodzących w znakomitej większości z Europy Środkowo-Wschodniej Żydów amerykańskich oraz powstanie w połowie XX w. narodowego państwa żydowskiego z własnym odrodzonym językiem hebrajskim doprowadziły ostatecznie do marginalizacji jidysz, języka bezpaństwowego,⁴ o pierwotnie dużym zasięgu i ważnej funkcji kulturotwórczej.

³ Nazwa *jidysz* sprecyzowała, o który z wielu języków żydowskich chodzi, zwłaszcza w stosunku do języka hebrajskiego, także używanego przez Żydów europejskich, i jest obecnie powszechnie używana. W języku polskim słabo się zintegrowała, dlatego są różne warianty zarówno pod względem ortografii (*jidysz* *sic!*), wymowy ([idysz] *sic!*), jak i odmiany: *jidysz* / *jidyszowy* / *jidyjski*. Może to być jednym z powodów, dla których nadal używa się wymiennie dawniejszego określenia *język żydowski*, zwłaszcza w kontekstach, gdy nie ma wątpliwości, że chodzi o jidysz, a nie o hebrajski.

⁴ Wyjątek stanowi tu okrąg Birobidżan we wschodniej Rosji, gdzie w czasach ZSRR (1928) próbowano założyć *Żydowski Obwód Autonomiczny* z jidysz jako językiem oficjalnym. Dziś liczba ludności żydowskiej stanowi tu zaledwie 1% ogółu

Przed Zagładą liczbę użytkowników jidysz na świecie szacowano na ok. 11 milionów, co stawiało go w rzędzie tzw. średnich języków europejskich. Przewyższał liczebnością użytkowników takie języki narodowe jak czeski, duński czy bułgarski. Około trzech czwartych osób posługujących się nim na co dzień zamieszkiwało wówczas Europę Środkowo-Wschodnią, którą wśród ówczesnych działaczy, ale także współczesnych badaczy kultury jidysz, okrzyknięto wirtualnym *Jidyszlandem*. Ta mityczna ojczyzna jidysz obejmowała terytorium rozproszonego zamieszkiwania jego użytkowników i oddziaływania nowej, świeckiej kultury żydowskiej, której był nośnikiem [Geller 2010a].

W przedwojennej Polsce mieszkało ok. 3 milionów etnicznych Żydów, z których blisko 80% deklaroowało jidysz jako pierwszy język.⁵ Obecnie liczbę jego aktywnych użytkowników na świecie szacuje się na ok. pół miliona. W Polsce ta liczba jest dziś jeszcze trudniejsza do oszacowania, ale idzie bardziej w dziesiątki niż setki czy tysiące osób i z dnia na dzień maleje. Poza Polską, jego kolebką i dawną ojczyzną, gdzie dziś jest nieobecny, jidysz pozostaje nadal środkiem codziennej komunikacji nielicznych, rozproszonych grup, przede wszystkim ortodoksyjnie religijnych (*haredim*) w Izraelu i Stanach Zjednoczonych, których członkowie w większości znają biegle co najmniej jeszcze jeden język krajowy. Jidysz zatem nie tylko zniknął z polskich miast i miasteczek, lecz należy obecnie do języków zagrożonych w skali światowej.⁶

Z drugiej strony kilkusetletnia tradycja i dorobek kulturowy związany z jidysz stały się niemal obowiązkowym *curriculum* najważniejszych uniwersytetów na świecie, dzięki czemu możemy spojrzeć na to zjawisko lingwistyczno-kulturowe nie tylko z perspektywy sentymentalnej lub elegijnej.⁷ Można dostrzec w dziejach powstania, rozwoju i oddziaływania jidysz pewne elementy uniwersalne związane ze zjawiskiem wielojęzyczności, z pojęciem tożsamości narodowej, z budowaniem i oddziaływa-

populacji, a jidysz jest w całkowitym zaniku; więcej na temat upaństwowienia jidysz w ramach żydowskiej republiki w ZSRR patrz A. Patek, 1997, *Birobidżan. Sowiecka Ziemia Obiecana*, Kraków; A. Maksimowska, 2019, *Birobidżan. Ziemia na której mieliśmy być szczęśliwi...*, Wołowiec.

⁵ Por. „Dane z ostatniego i jedyne go spisu powszechnego przeprowadzonego w niepodległej Polsce przed Zagładą w 1931 r. podają, że jidysz był językiem ojczystym 79,9% (2,489,034) polskich Żydów, język polski – 11,9% (371,821), a język hebrajski 7,9% (243,539)” [http://www.inne-jezyki.amu.edu.pl/Frontend/Language/Details/2/Speakers – dostęp: 15.02.2021].

⁶ O złożoności obecnego statusu języka jidysz na świecie i podziale na *społeczność językową* i *metajęzykową* patrz Avineri 2014.

⁷ W Polsce istnieją obecnie trzy ośrodki akademickie, na uniwersytetach w Krakowie, Wrocławiu i Warszawie, zajmujące się dydaktyką oraz badaniami nad kulturą jidysz. Ponadto od 2010 r. działa *Polskie Towarzystwo Studiów Jidyszystycznych* (PTSJ). Na stronie PTSJ <http://ptsj.pl/> można znaleźć informacje o najnowszych inicjatywach środowiska badaczy jidysz w kraju oraz o ich publikacjach.

niem mniej czy bardziej uświadamianej polityki językowej oraz wreszcie z kulturowymi i lingwistycznymi skutkami długotrwałego i intensywnego kontaktu językowego.

W niniejszym artykule każdy z tych wątków zostanie choćby szkicowo zarysowany, wyznaczając mapę dalszych poszukiwań dla współczesnych badaczy polskich, dla których historia współlistnienia obu języków nadal pozostaje kartą zapisaną niezrozumiałymi znakami pisma hebrajskiego, którym jidysz się posługiwał. Artykuł składa się z dwóch głównych części, wyznaczonych przez dwa podstawowe i tradycyjne działy językoznawstwa, *zewnątrznojęzykowej*, obejmującej perspektywę socjolingwistyczną, i *wewnątrznojęzykowej*, inaczej systemowo-lingwistycznej. W pierwszej części przyjrzymy się tożsamościowej funkcji i powolnej emancypacji języka jidysz, prowadzącej do nowej roli kulturo- i narodotwórczej, którą odegrał na przełomie XIX i XX w. Druga część poświęcona zostanie problemowi klasyfikacji genetycznej języka jidysz oraz wpływowi polszczyzny na jego obecny kształt jako języka kontaktowego. Skutki długotrwałej współegzystencji obu języków, którym były niewątpliwe także wpływy jidysz na polszczyznę, wymagają odrębnego opracowania, nie będą więc przedmiotem niniejszych rozważań.⁸

JĘZYK I TOŻSAMOŚĆ ŻYDÓW ŚRODKOWO-WSCHODNIOEUROPEJSKICH

Truizmem jest stwierdzenie, że język jest jedną z istotnych składowych tożsamości, tak indywidualnej, jak i grupowej. Jednak jego wartość na skali składających się na nią czynników może być rozmaicie plasowana. Dla narodów stabilnie osiadłych (np. Francuzi, Niemcy), ale także tych pozbawionych długotrwanie własnej państwowości (np. Polska czy Ukraina), będzie się on plasował w ich globalnej historii dość wysoko na tej skali. Dla społeczności żyjących długotrwanie w diasporze, jak miało to miejsce w wypadku Żydów, przez niemal całą historię zmuszonych do zmian miejsca osiedlania, będzie on stanowił jedynie zmienną przesuwającą się na skali w zależności od konkretnych warunków społecznych i politycznych.

Życie w długotrwałym rozproszeniu sprawiło, że Żydów, bez względu na miejsce osiedlenia, od zawsze cechowała funkcjonalna wielojęzycz-

⁸ Informacje na temat powstania, historii oraz charakterystyki lingwistycznej języka Żydów polskich czytelnik znajdzie m.in. w starszych pracach autorki. Obszerna bibliografia na ten temat znajduje się w: Gajek 2016, tam też opis niektórych skutków lingwistycznych kontaktu jidysz z językami słowiańskimi. Szczegółowe analizy oddziaływań jęz. polskiego na jidysz m.in. w: Geller 1994, 2003, 2010b; Kondrat 2008, 2012, 2013; jidysz na polski: Altbauer 2001; Małocha 1999; Gajek 2019; Krasowska 2019.

ność. Wprawdzie język hebrajski, w którym został spisany najważniejszy „dokument fundacyjny” narodu żydowskiego, tj. *Tanach* (*Biblia Hebrajska*), przez blisko dwa tysiące lat diaspory przypadających na naszą erę odgrywał rolę tożsamościową, ale w dużej mierze była to funkcja w pełnym tego słowa znaczeniu symboliczna. Mimo rozbudowanego systemu edukacji konfesyjnej oraz religijnego nakazu, obligującego ojców do przekazywania umiejętności czytania i rozumienia świętych ksiąg judaizmu swym dzieciom, zdecydowana większość Żydów nie знаła hebrajskiego (lub raczej hebrajsko-aramejskiego) ani w mowie, ani w piśmie, w stopniu zapewniającym mu ciągłość rozwojową [Stampfer 1993]. Hebrajski żył jedynie na obrzeżach codzienności jako symbol wspólnotowy Żydów, wypierany przez nowe języki żydowskie tworzone z wykorzystaniem atrybutu tego symbolu – pisma. Dopiero na przełomie XIX i XX w., w ramach odrodzenia narodowego w duchu syjonistycznym, język hebrajski został „renatywizowany”, by w ciągu nieco więcej niż pół wieku tych zabiegów stać się oficjalnym językiem nowo powstałego państwa Izrael.

Obecnie liczebność etnicznych użytkowników współczesnego języka hebrajskiego (*iwrit*) wynosi około 9 milionów, wielokrotnie przekraczając liczbę osób posługujących się dzisiaj jidysz. Nie osiągnął on jednak jeszcze poziomu liczby użytkowników jidysz sprzed II wojny światowej. Na początku XX stulecia, na który przypadł złoty wiek języka i kultury jidysz, sytuacja była zgoła odwrotna. W czasie kiedy garstka pochodzących z zaboru rosyjskiego entuzjastów języka hebrajskiego, tzw. hebraistów, tworzyła plany jego odrodzenia, współczesny literacki jidysz wykuwał już swój standard nowoczesnego języka kulturalnego. Był to czas twórczości ojców nowej literatury jidysz z prowadzącym w Warszawie rodzaj salonu literackiego Icchokiem Lejbuszem Perecem na czele. Niepoślednią rolę w zakresie rozwoju języka kulturalnego odegrały liczne wydawane wówczas tłumaczenia literatury światowej, w tym oczywiście polskiej, na które czekały rzesze otwierających się na świat czytelników żydowskich [Cohen 2021]. W tym czasie bardzo pręźnie rozkwitała prasa żydowska, a wraz z nią kształtował się język nowoczesnej publicystyki społecznej, politycznej i popularnonaukowej. Powstawały żydowskie ruchy i partie polityczne, świeckie szkolnictwo elementarne, rozmaite instytucje kultury, do których z czasem dołączyła kinematografia w języku jidysz. W okresie międzywojennym Warszawa, do końca XVIII w. obwarowana całkowitym zakazem osiedlania się Żydów, urosła do rangi najważniejszego żydowskiego ośrodka kulturalnego w Europie. Zgodnie ze spisem powszechnym z lat trzydziestych poprzedniego wieku przed wojną co trzeci jej mieszkańiec posługiwał się językiem jidysz.

Działo się to wszystko nie tylko w sposób spontaniczny, lecz pod wpływem panującego wówczas w Europie ogólnego odrodzenia narodowego wywołanego rozpadem starych mocarstw i uzyskaniem niepodległości przez narody wymazane wcześniej z europejskich map, w tym Polski. Do wzmożenia narodowego Żydów środkowoeuropejskich przy-

czyniło się także pragnienie powrotu do historycznych korzeni i związane z nim wskrzeszenie języka hebrajskiego, znajdujące wyraz w powstałym na przełomie wieków ruchu syjonistycznym. Na tym tle dochodziło do konfliktów między zwolennikami świeckiej autonomii kulturalnej i językowej na terytorium krajów obecnego zamieszkiwania, z jidysz, który miał stać się językiem narodowym Żydów środkowoeuropejskich, a zwolennikami powrotu do biblijnych korzeni opartych na języku hebrajskim i tradycji judaizmu [A. Geller 2014]. Kulminacyjnym punktem tego sporu wewnątrz środowisk żydowskich była zorganizowana w 1908 r. konferencja językowa w Czerniowcach (wówczas część Galicji). W wyniku burzliwych obrad z udziałem działaczy społecznych, pisarzy, dziennikarzy i wydawców żydowskich ogłoszono kompromisowy werdykt, przyznający językowi żydowskiej ulicy status języka narodowego Żydów zamieszkujących terytorium Europy Środkowo-Wschodniej na równi z hebrajskim. Nie było to wprawdzie kompletne zwycięstwo ugrupowań pragnących dla jidysz wyłączności w roli języka narodowego, integrującego wszystkie żydowskie świeckie ugrupowania społeczne i polityczne w Europie, lecz zdecydowanie wzmocniło ich pozycje.⁹

Należy w tym miejscu podkreślić, że na przełomie XIX i XX w., mimo długiej tradycji druku książek w tym języku oraz rozkwitu nowej literatury żydowskiej, nadal uważano jidysz za niewykształcony „żargon” i gwara ulicy żydowskiej, który nie byłby w stanie sprostać wymaganiom nowoczesnego języka kulturalnego [Szymaniak 2008]. Sytuację socjolingwistyczną dodatkowo utrudniało duże zróżnicowanie dialektalne jidysz, sięgające jeszcze początków jego powstania, oraz spory na tle wyboru wariantu dialektalnego jako podstawy współczesnego języka standardowego.¹⁰ Znaczna część elit żydowskich wybierała zresztą akulturację do języków krajowych, odpowiednio: polskiego, rosyjskiego i niemieckiego, chociażby jako sposób na dostęp do edukacji, możliwość uprawiania wolnego zawodu lub po prostu awans społeczny [Landau-Czajka 2006; Jagodzińska 2008]. W dwudziestoleciu międzywojennym procesy akulturacyjne w kierunku całkowitej polonizacji Żydów [Geller 2010] znacznie przyspieszyły, stając się drugim zagrożeniem dla powodzenia idei głoszonych przez jidyszystów. Współzawodnictwo i sposoby oddziaływania różnych modernizacyjnych nurtów ideologicznych w środowisku Żydów polskich najlepiej widać na przykładzie różnojęzycznej prasy żydowskiej

⁹ Na temat społecznej historii Żydów polskich w omawianym okresie istnieje bogata literatura, do której nie sposób się tu odnieść choćby pobieżnie. W języku polskim w ciągu ostatnich dwóch dekad ukazały się m.in. takie pozycje rodzimych badaczy jak: Landau-Czajka 2006, Geller, Polit 2008, Jagodzińska 2008, Ruta 2008, Nalewajko-Kulikow 2012, Kijek 2017.

¹⁰ Jidysz dzielił się na trzy główne dialekty, różniące się przede wszystkim rozwojem i wymową samogłosek: tzw. *polski* (centralny), *litewski* (północno-wschodni) i *ukraiński* (południowo-wschodni). Ostatecznie podstawa współczesnego jidysz stał się wariant litewski.

na ziemiach polskich [Nalewajko-Kulikow 2012]. Ukazujące się w dziesiątkach, setkach i tysiącach egzemplarzy stałe i efemeryczne czasopiśma oraz gazety codzienne wydawane w jidysz, polskim i hebrajskim, miały swoich czytelników deklarujących w ten sposób własne sympatie światopoglądowe.

O ile na poziomie socjolingwistycznym można się zatem zgodzić, że jidysz był wówczas medium codziennego porozumiewania się przede wszystkim mieszkańców sztetli i urbanizujących się mas, o tyle na poziomie systemowo-lingwistycznym nie ustępował innym w pełni wykształconym językom autonomicznym. W obronie „gramatyczności” *żargonu*, jak wówczas oficjalnie nazywano jidysz, występowały między innymi takie osobowości językoznawcze jak Jan Baudouin de Courtenay [1913] czy Ludwik Zamenhof [Geller 2012]. Ten ostatni, zanim stał się znany jako twórca języka esperanto, sporządził solidną i pod wieloma względami niezwykle nowoczesną gramatykę języka jidysz, udowadniając jego lingwistyczną systemowość i samowystarczalność.¹¹

Biorąc pod uwagę ówczesne położenie Żydów, L. Zamenhof, któremu początkowo bliższe były ideały syjonizmu, mimo swego pozytywnego nastawienia do jidysz jako tworu lingwistycznego, sam z pewnością nie należał do zwolenników promowania go jako języka narodowego. Ideę tę wspierało przede wszystkim grono działaczy żydowskich o poglądach lewicowych i antysyjonistycznych [A. Geller 2014]. Dostrzegali oni w jidysz ogromny potencjał narodotwórczy, który miał stanowić istotny element nowoczesnej i świeckiej tożsamości środkowo-wschodnioeuropejskich Żydów mieszkających na tych terenach od blisko 800 lat. Fakt ten czynił z nich ludność autochtoniczną, mniejszość mającą uzasadnione aspiracje do uznania jej autonomii kulturowej opartej na własnym języku. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości rozpoczęto serię działań uświadamiających i propagujących jidysz jako własny, mniejszościowy język Żydów polskich, które dziś zakwalifikowalibyśmy jako tzw. statusową politykę językową.¹²

Pośród licznie powstających wówczas w Polsce organizacji społecznych, politycznych, kulturalnych i naukowych należy wymienić dwie, które w latach międzywojennych miały odegrać szczególnie istotną rolę

¹¹ Gramatyka ta została oryginalnie napisana przez młodego L. Zamenhofa w języku rosyjskim ok. 1880 r.; jej polskie tłumaczenie pt. *Zarys gramatyki języka nowożydowskiego (żargonu)* na podstawie niepublikowanego rękopisu ukazało się w: Jagodzińska 2012, 45–114; por. także Geller 2012.

¹² Na ogół rozróżniamy dwa rodzaje działań w ramach polityki językowej: *działania statusowe* (socjolingwistyczne) zmierzające do budowania świadomości językowej jako czynnika integrującego i tożsamościowego dla danej grupy, a następnie do uznania języka grupowego (np. etnolektu lub dialektu) za język literacki i autonomiczny; *działania korpusowe* (systemowe), w które zaangażowani są bezpośrednio językoznawcy, a ich celem jest kodyfikacja, rozbudowa oraz regulacja preskryptywna systemu językowego.

w propagowaniu jidysz jako języka kulturalnego. Pierwszą z nich była Centralna Żydowska Organizacja Szkolna (CISzO = Centrale Jidisze Szulorganizacje), której zadaniem była koordynacja działań na rzecz uznania jidysz za język wykładowy na wszystkich poziomach nauczania w prowadzonych przez nią placówkach. Aby realizować ten cel, organizacja inicjowała prace nad powstaniem standardu językowego, przede wszystkim niezbędnej do nauczania w szkołach powszechnych ujednoczonej ortografii. Kilka lat później, po części w odpowiedzi na te pilne oczekiwania, powstała organizacja o charakterze akademickim – Żydowski Instytut Naukowy (JIWO – Jidiszer Wisnszaflecher Institut) z siedzibą w Wilnie i filią w Warszawie [Bergman 2008]. Zakrojone na szeroką skalę prace tej instytucji trwały w Polsce jedynie nieco ponad dekadę (1925–1939). Do jej osiągnięć w zakresie polityki językowej należało m.in. opublikowanie długo oczekiwanych zasad ortografii oraz zorganizowanie międzynarodowej konferencji w Wilnie w 1935 r.

Nie sposób wymienić w tym miejscu wszystkich aktywności tej organizacji na rzecz podniesienia rangi języka jidysz ani skupionych wokół niej badaczy, lecz trudno nie wspomnieć o wywodzącym się z tego grona twórcy jidyszystyki naukowej Maksie Weinreichu [Gajek 2016]. Już po wybuchu II wojny światowej udało mu się przedostać do Stanów Zjednoczonych, dokąd następnie przemycono również część zbiorów wileńskiego JIWO. Nową siedzibą instytutu stał się Nowy Jork, a kontynuowane w pierwszych dekadach powojennych poważne prace leksyko-graficzne (m.in. tezaurus i wielki słownik języka jidysz), dialektologiczne (atlas dialektów jidysz), historyczno-porównawcze (historia języka jidysz w 4 tomach M. Weinreicha 2008) i kodyfikacyjne (słownik dwujęzyczny, podręcznik akademicki do nauki jidysz) spełniały najwyższe standardy naukowe, otwierając badaniom nad jidysz drogę do akademii.¹³

Sytuacja jidysz po II wojnie światowej zmieniła się radykalnie, nie tylko z powodu dramatycznego spadku liczby jego użytkowników, lecz także z powodu zmiany ustroju politycznego [Ruta 2008]. W pierwszych latach powojennych pośród 250 000–300 000 Żydów mieszkających wówczas w Polsce istniała silna grupa tych, którzy chcieli kontynuować zapoczątkowany w międzywojniu program świeckiej kultury jidysz. Nowe władze PRL postanowiły jednak sprawy kultur mniejszościowych upaństwowić w duchu panującej wówczas ideologii komunistycznej. Odrodzenie kultury jidysz zaraz po wojnie podlegało zatem silnym naciskom politycznym, a rozmaite inicjatywy były ściśle kontrolowane przez władze partyjne [Grabski, Rusinek 2008].

¹³ W Stanach Zjednoczonych instytut zmienił nazwę na *YIVO – Institute for Jewish Research*. Na stronie instytutu <https://www.yivo.org> można znaleźć informacje o dotychczasowych publikacjach oraz uzyskać dostęp do kolekcji dokumentów w i o języku jidysz.

Pierwszą w tym czasie formą propagowania jidysz były audycje w tym języku, których emisja w Polskim Radiu rozpoczęła się jeszcze przed oficjalnym podpisaniem kapitulacji i trwała, przechodząc różne koleje losów, do końca lat pięćdziesiątych [Rozenfeld 2018]. Z czasem powstały świeckie szkoły żydowskie z wykładowym językiem jidysz. Warto tu wspomnieć, że był on z powodów ideologicznych faworyzowany w odniesieniu do języka hebrajskiego, którego nauczanie próbowano radykalnie ograniczyć, zarówno ze względu na jego konotacje religijne, jak i z uwagi na wrogość do nowego państwa żydowskiego – Izraela. Komunistyczne władze PRL pozwalały na tworzenie żydowskich instytucji społecznych i kulturalnych propagujących świecką kulturę jidysz. Wymienić tu należy m.in. Centralny Komitet Żydów w Polsce (CKŻP), przemianowany następnie na Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów (TSKŻ), wydawnictwo „Idysz Buch”, gazetę „Folks Sztyme” czy Państwowy Teatr Żydowski.¹⁴ Po pierwszym okresie ożywienia, w miarę upływu lat, oddziaływanie tych kontrolowanych przez władze partyjne instytucji malało. Jednocześnie szybko postępował proces asymilacji, do której ówczesne władze również zachęcały. W drugiej połowie lat pięćdziesiątych trwała również mniej lub bardziej dobrowolna emigracja do nowego państwa żydowskiego. Wydarzenia polityczne i nagonkę antysemitką w 1968 r. oraz spowodowany nimi wymuszony exodus obywateli polskich pochodzenia żydowskiego i likwidację niemal wszystkich żydowskich instytucji kultury uznaje się za symboliczny kres blisko pięćsetletniej historii języka i kultury jidysz w Polsce.

TOŻSAMOŚĆ LINGWISTYCZNA JĘZYKA JIDYSZ

Choć język jidysz – w przeciwieństwie do hebrajskiego, który w jego powstaniu odegrał znaczącą rolę – należy do grupy języków indoeuropejskich, z powodu zawyłych mechanizmów językotwórczych nie daje się w prosty sposób przyporządkować do żadnej z rodzin: ani germańskiej, ani słowiańskiej. Z perspektywy dzisiejszej wiedzy o procesach towarzyszących długotrwałym i intensywnym kontaktom językowym jidysz należałoby uznać za *język mieszany*, powstały w wyniku fuzji elementów języków semickich (hebrajskiego i aramejskiego), germańskich (dialektów wysoko- i środkowo-wschodnio-niemieckich) oraz słowiańskich (zachodnio- i wschodniosłowiańskich). W sposób bardzo uproszczony i ogólny można by każdej z tych składowych przypisać inną rolę w jego systemie językowym.

¹⁴ Losy tych i innych instytucji zostały szczegółowo opisane m.in. w tomie zbiorowym pod redakcją M. Ruty [2008] pt. *Nusech Pojln. Studia z dziejów kultury jidysz w powojennej Polsce*.

Komponent semicki dostarczył przede wszystkim znaków pisma hebrajskiego, ułożonych z czasem we własny alfabet, odpowiadający wymogom fleksyjnego języka indoeuropejskiego. Z języków hebrajskiego i aramejskiego pochodzą dziesiątki określeń, pojedynczych słów, ale i fraz zaczerpniętych z religijnego systemu edukacji, liturgii oraz dyskursu rabinicznego. Należy przy tym zaznaczyć, że prócz typowych *kulturemów* odnoszących się do instytucji (jid. *din-tojre* ‘sąd rabinacki’), obrządków religijnych (jid. *szabes* ‘szabat; sobota’) i tradycji żydowskich dnia codziennego (jid. *mikve* ‘łaźnia (rytualna)’), które przeniknęły także do polszczyzny, znajdziemy również przykładowo znaczniki dyskursywne. Takie partykuły jak np. *avade* ‘oczywiście’, *aderabe* ‘wręcz przeciwnie’, *lehavdl* ‘w przeciwieństwie do’, zostały przejęte z edukacji powszechnej w *chederach* i wyższej w *jeszywach*.

W warstwie substancjalnej, rozumianej jako poszczególne jednostki języka o różnym stopniu złożoności, począwszy od fonemów i ich zbitek, poprzez morfemy i leksemy, dominują elementy indoeuropejskie z przewagą tych pochodzenia niemieckiego. W całym systemie języka jidysz, poza znacznym procentem słownictwa, znajdujemy także wiele produktywnych jednostek morfologicznych, zarówno w funkcji fleksyjnej, jak i słotwórczej, pochodzenia słowiańskiego i hebrajskiego. Uwzględniając podział relacji istniejących w systemie językowym na paradygmatyczne i syntagmatyczne, możemy w uproszczeniu przyjąć, że te pierwsze (odmiana wyrazów) zostały zaczerpnięte z systemu germańskiego, a te drugie (modele słotwórcze, szyk frazowy i zdaniowy) przypominają bardziej języki słowiańskie [Geller 1999].

Taka charakterystyka systemu językowego uprawnia do użycia w stosunku do jidysz określenia *język mieszany*.¹⁵ Jidysz jest jednocześnie rzadkim przykładem nowego języka narodowego powstałego w czasach nowożytnych na terytorium europejskim, o nadal stosunkowo przejrzystym systemie hybrydalnym. Choć określenie *język mieszany* (ang. *mixed language*) jest dziś pełnoprawnym terminem fachowym w nowoczesnej klasyfikacji autonomicznych języków świata¹⁶ i nie ma nic wspólnego z pejoratywnym określeniem *żargon*, stosowanym jeszcze sto lat temu, jest niechętnie używane w stosunku do współczesnego jidysz. Tę rezerwę można zrozumieć, mając w pamięci trudną drogę, jaką jidysz musiał przejść, nim uzyskał status języka samodzielnego, na której końcu ostali się zdziesiątkowani, rozsiani po świecie przedstawiciele kwitnącej niegdyś kultury jidysz. Nie zmienia to jednak faktu, że zarówno dzieje

¹⁵ „Język powstały wskutek wzajemnych zapożyczeń z dwóch lub więcej różnych języków w efekcie długich i bliskich kontaktów grup etnicznych”, za: *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego* [1993, 271]. Dawniej do języków mieszanych zaliczano jedynie pidginy i języki kreolskie.

¹⁶ Por. ang. termin *mixed* i *contact languages* oraz bogatą literaturę przedmiotu, np. Matras, Bakker 2003; Bakker, Matras 2013.

jego powstania, jak i transparentna w dalszym ciągu struktura fuzyjna świadczą o jego mieszanym charakterze.

U początków powstania jidysz leży użytkowy wariant językowy powstały w diasporze na potrzeby codziennej komunikacji z nowym otoczeniem. Tworzył się on przez kilka wieków w wyniku procesów związanych z wielojęzycznością różnych grup żydowskich, które spotkały się na jednym terytorium. Procesowi powstawania grupowego języka Żydów wschodnioeuropejskich towarzyszyły zjawiska językotwórcze, związane z pokonywaniem barier językowych. Należały do nich, między innymi, przełączanie kodów (*code switching*), zapożyczenia substancji językowej (*matter borrowing*) i struktur (*pattern borrowing*), releksyfikacja (*relexification*) czy w końcu zamiana języka (*language shift*), opisywane dziś szeroko przez lingwistykę kontaktową. Suma ich długotrwałego oddziaływania sprawiła, że trzy początkowe składowe językowe zespoliły się w spójny konglomerat semicko-słowiańsko-germański, tworząc nową, odrębną jednostkę lingwistyczną. Większość tych procesów odbywała się przez co najmniej pięć wieków na historycznym terytorium Polski, w otoczeniu i pod wpływem rozmaitych jej języków krajowych, regionalnych i państwowych, w tym przede wszystkim, choć nie tylko, polszczyzny.

Wbrew powszechnej opinii o separatyzmie żydowskim, manifestującym się co najmniej od renesansu po czasy współczesne nie tylko wyznaniem i obrzędkiem religijnym, lecz także strojem czy właśnie językiem, codzienne kontakty między obu grupami były powszechne, a znajomość własnych obyczajów duża.¹⁷ Przyjrzenie się wzajemnym relacjom wskazuje na to, że Żydzi zamieszkujący Europę Środkowo-Wschodnią przez wiele wieków i przez cały ten czas pozostający w bliskim kontakcie zarówno ekonomicznym, jak i kulturowym z otaczającymi społecznościami, stopniowo się do nich upodobniali. Przejmowali oni od swych chrześcijańskich sąsiadów wiele elementów codziennej obyczajowości, znali ich języki i wchodzili w relacje sąsiedzkie, towarzyskie i gospodarcze. Dotyczyło to wszelkich sfer życia praktycznego, obrzędów, wierzeń, wymiany towarów i usług, ale także idei społeczno-politycznych, a nawet estetyki i duchowości [Biale 2020]. Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że mimo istotnych różnic religijnych i obrzędowych wpływy tego rodzaju były obustronne. Choć opisem takich wzajemnych oddziaływań zajmuje się antropologia kultury, językoznawstwo ma tu niejedno do powiedzenia. Język, towarzysz i czujny obserwator dnia codziennego, utrwalił ślady takich związków, a jego dokumentalny zapis daje świadectwo wielu, czasem od dawna zapomnianym upodobaniom, modom, tradycjom czy ideom.

Dzisiejszy tradycyjny strój ortodoksyjnych Żydów to adaptacja dawnego ubioru szlacheckiego w stylu sarmackim [Kondrat 2013]. Jego niezbędnymi elementami są m.in. takie części garderoby jak jid. *żupan* lub jid. *żupice*, jid. *kaftan* i jid. *pas*. Z kolei barszcz czerwony (jid. *boršč fun bure-*

¹⁷ O percepcji Żydów w dobie staropolskiej por. np. Tazbir 1986.

kes) lub złoty rosół po polsku (jid. *goldene jojch* < stp. *jucha* ‘daw. wywar mięsny; zupa’), które w dawniejszych i obecnych żydowskich książkach kucharskich zajmują naczelną rolę wśród typowych potraw Żydów wschodnioeuropejskich, to tylko niektóre z licznych pożyczek i adaptacji kuchni polskiej. Jej dziś zapomnianym, lecz dawnej nieodłącznym elementem były miejscowe ryby słodkowodne, takie jak okoń (jid. *okun*), karaś (jid. *karaš*), węgorz (> jid. *venger*) czy trudny do wymówienia leszcz (< jid. *lešč*).¹⁸ Dzieci żydowskie i chrześcijańskie tak samo bały się baby jagi (> jid. *bobe jente*), wilkołaka (> jid. *volkulak*), czarta (> jid. *čort*), a nawet strzygi (> jid. *stšige*). Większość powyżej przytoczonych wyrazów poświadczających istnienie wspólnego, polsko-żydowskiego pogranicza kulturowego została zapożyczona wiele wieków temu i odnosi się bezpośrednio do sfery życia codziennego [Geller 2013, 2015].

W kontekście pożyczek leksykalnych i kalk semantycznych zaobserwować można całe pola semantyczne, w których leksemy pochodzenia słowiańskiego stanowią znaczący odsetek słownictwa. Wśród rzemieślniczych uderzająco dużym odsetku sławizmów wymienić należy krawiectwo [Kondrat 2008, 2012a]. Znajdują się tam nie tylko nazwy ubiorów, zarówno damskich (np. jid. *spodnice*, *košulke*), jak i męskich (jid. *kaftan*, *ma(ri)narke*), wierzchnich (jid. *palte*, *šube*, *vatuvke*) i spodnich (jid. *halke*, *gatkies*), nakryć głowy (*čepik*, *kolpak*, *jarmulke*), dodatków (jid. *zapaske*, *krajke*, *pas*), jak i nazwy tkanin (*atlas*, *koronke*, *barxan*). Są w tym polu także nazwy specjalistycznych technik krawieckich (jid. *zašiven*, *fastrigeven*, *štikeven*, *niceven*, *arumbregeven*, *zakladkies*, *klape*, *včente*) [Kondrat 2012]. Jak łatwo dostrzec, polszczyzna niejednokrotnie była medium transmisyjnym dla wielu słów o etymologii innej niż słowiańska. Szczególnie zastanawiające są te, które do polszczyzny przeszły z języka niemieckiego, takie jak jid. *hafteven*, *cereven* (< niem. *heften* ‘przytwierdzać, spinać’; *ziere* ‘zdobić’), a przedostały się do jidysz w znaczeniu i formie polskiej, wypierając z niego ich oryginalne odpowiedniki. Nawet w takim obszarze tematycznym jak rzemiosło, będące i w polszczyźnie domeną leksykalnych wpływów niemieckich, znajdziemy także kilka swojsko brzmiących określeń zawodów (jid. *stoljer*, *kowal*, *modistke*).

Powyższe przykłady, podobnie jak nazwy wielu potraw (jid. *blinces*, *boršč*, *kiške*, *bulke*) czy produktów spożywczych (jid. *smetane*, *kaše*, *kvas*, *drojĵ*), dowodzą bliskiego kontaktu społecznego, polegającego nie tylko na wymianie towarów i usług, lecz także obserwacji i przejmowaniu sąsiedzkich zwyczajów, w tym żywieniowych, choć po stronie żydow-

¹⁸ Wart podkreślenia oraz dalszej interpretacji na tle historii diety i żywienia jest fakt lingwistyczny, że praktycznie wszystkie nazwy ryb słodkowodnych najczęściej spotykanych w Polsce weszły do jidysz z języka polskiego, choć występują one także na obszarach położonych dalej na zachód, podczas gdy nazwy ryb słonowodnych przeszły z niemieckiego.

skiej były one obwarowane surowymi przepisami o rytualnej czystości (*koszerność*).

Całkiem inną kategorię stanowią nazwy najbliższych członków rodziny (np. jid. *tate*, *mame*, *bobe*, *zejde*) oraz części ciała, które z reguły rzadko są zapożyczane. W jidysz jednak utrwały się w swym słowiańskim brzmieniu i znaczeniu. Tu także języki słowiańskie musiały współzawodniczyć z dialektami niemieckimi, jednak za pomocą sławizmów udaje się opisać ciało ludzkie, począwszy od czubka głowy (jid. *čuprine*, *potilice*) poprzez korpus (jid. *kark*, *barke*, *plejce*, *žebre*, *pas*, *bjodre*) po ręce (jid. *dlonje*) i kończyny dolne (jid. *lidkie*, *pjente*). Ich nagromadzenie w polu semantycznym dotyczącym ciała ludzkiego jest tym bardziej zastanawiające, że jest to obszar semantyczny na ogół najbardziej odporny na zapożyczenia [Reibach, Łapa 2021]. Ta konstatacja prowadzi do dalszych pytań, mianowicie: czy mamy tu do czynienia zawsze z zapożyczeniami? Czy są to może pozostałości pierwotnego języka (*substratu*) Żydów słowiańskich, którzy przeszli przez rozciągnięty w czasie proces zamiany języka (ang. *language shift*).¹⁹ Próbując odpowiedzieć na to pytanie, opracowano uniwersalny test wspomagający badania prowadzone w ramach studiów historyczno-językoznawczych nad wyodrębnianiem reliktyw leksykalnych spośród zapożyczeń.²⁰

Z powyższego przykładu widać, że błędem byłoby zakładać, że w trakcie wielowiekowego kontaktu kulturowego doszło wyłącznie do wymiany artefaktów i ich nazw. Tak intensywnemu przenoszeniu wyrazów towarzyszyło również przenoszenie modeli ich tworzenia. Choć wśród Żydów polskich nigdy nie brakowało osób posługujących się biegle polszczyzną, nawet bez aktywnej jej znajomości wystarczyło choćby codzienne z nią osłuchanie, by poprawnie przeprowadzić proces segmentacji morfologicznej oraz uchwycić funkcję i znaczenie poszczególnych formantów. Dzięki przeniknięciu polskich cząstek słotwórczych do jidysz i ich usamodzielnieniu się w tym języku powstawały konstrukcje hybrydalne typu jid. *balebateven* ‘gospodarować’ < jid.hebr. *bale-bos* ‘gospodarz’, jid. *lererke* ‘nauczycielka’ < niem. *Lehrerin* ‘t.s.’, jid. *jungacz* ‘łobuz, (podżegacz)’ < niem. *Junge* ‘chłopak’, jid. *altinke* ‘stareńka’ < niem. *alt* ‘stary’

¹⁹ Temat ten bywał podejmowany w badaniach nad jidysz od samego początku. Obszerną bibliografię znaleźć można m.in. w: Geller 2008; z nowszych prac warto wspomnieć nową historię języka jidysz autorstwa A. Beidera [2015], artykuł Geller, Gajek [2021].

²⁰ Szczegółowo na ten temat patrz Geller, Gajek, Reibach, Łapa 2020 oraz Geller, Reibach 2021 (w druku). To tylko jeden z przykładów, kiedy wyniki badań nad jidysz przyczyniają się do lepszego zrozumienia ogólnych procesów związanych z powstawaniem nowych języków i ich późniejszym rozwojem: gramatyzacji i leksykalizacji, zależności stosunków paradygmatycznych i syntagmatycznych, hierarchii zapożyczeń strukturalnych czy łączliwości formantów w procesach słotwórczych, którymi zajmuje się obecnie lingwistyka kontaktowa.

i wiele innych. Poza bezpośrednim zapożyczeniem afiksów jeszcze częściej dochodziło do kopiowania całych konstrukcji słowotwórczych. Dotyczyło to zwłaszcza czasowników z przedrostkami (*prefigowanymi*), które mimo braku widocznych elementów słowiańskich pojawiały się w nowych znaczeniach pod postacią kalk słowiańskich (ang. *pattern borrowing*) typu jid. *unter|hern* < pol. *pod|słuchiwać*, jid. *on|šrajbn* < pol. *na|pisać*, jid. *ce|lachn zich* < pol. *roze|śmiać się*. Zarówno liczna obecność funkcjonalnych formatów słowotwórczych (ang. *matter borrowing*), jak i kopiowanie modeli (ang. *pattern borrowing*) nie pozostawały bez wpływu na cały system języka jidysz, który przebudowywał istniejące kategorie semantyczno-gramatyczne, np. system zdrobnień, lub wprowadzał całkiem nowe, np. kategorię aspektu (czy raczej aspektoidów) lub augmentatywności [Łapa 2021].

Zaobserwowane zjawiska pozwalają na stwierdzenie, że także na poziomie większych struktur językowych jidysz coraz bardziej upodabniał się do otaczających go języków słowiańskich, w szczególności do polskiego i ukraińskiego. Choć należy zakładać, że przenikanie języków odbywało się przede wszystkim na poziomie gwar i języka potocznego, także literacki jidysz pełen jest fraz i zdań, które, choć nie zawierają słowizmów leksykalnych, dają się odczytać jako kalki z polszczyzny literackiej. Wystarczy porównać fragment następującego, przykładowego zdania zaczerpniętego z powieści w języku jidysz z jego tłumaczeniem na polski literacki, by dostrzec paralele w zakresie semantycznego doboru wyrazów i reguł ich łączenia w zdaniu, por.:

jid. Vi nor, flegn zich šteln di šejne zumerdike teg...

pol. Jak tylko zwykli się stawać piękne letnie dni ...

„Gdy tylko nastawały piękne letnie dni ...”²¹

Choć w powyższym zdaniu wszystkie leksemy są pochodzenia niemieckiego, cała struktura zdania odzwierciedla syntagmatykę polszczyzny. Taka niemal dosłowna, interlinearna przekładalność języka jidysz na polski sprawia wrażenie ich bardzo bliskiego pokrewieństwa.

Dla upodabniania się jidysz do polskiego nie bez znaczenia było także to, że społeczeństwa polskie i żydowskie, współegzystując na jednym terytorium, poddawane były tym samym wpływom zagranicznych prądów społeczno-kulturowych, ruchów politycznych, odkryć naukowych, dla których to właśnie polszczyzna okazała się istotnym zasobem terminologicznym. Pod tym względem musiała współzawodniczyć naj-

²¹ Izrael Jehoszua Singer, 1946, *Fun a velt vos iz ništo mer...*, Farlag Matones, Nowy Jork, s. 75. Interlinearne tłumaczenie tego zdania na niemiecki nie daje konstrukcji poprawnej ani pod względem semantycznym, ani gramatycznym, por.: niem. *Wie nur pflegen sich stellen die schönen sommerlichen Tage....

pierw z niemieckim, a potem z rosyjskim, z których jidysz, pozostając w stałym kontakcie, czerpał pełnymi garściami. Należy tu na marginesie wspomnieć przykład aktualizacji zapożyczeń niemieckich. Wtórne zapożyczenie tego samego leksemu prowadziło czasem do wprowadzenia nowych lub zawężenia dawnych znaczeń. Przykładowo po wprowadzeniu szkół świeckich, a następnie powszechnego obowiązku szkolnego, pojawił się nowy termin, jid. *šule* ‘szkoła’ < niem. *Schule* ‘t.s.’, a dawny wyraz jid. *šul* ‘dom nauki i modlitwy, bóżnica, synagoga’ < niem. *Schule* ‘szkoła’ został wyodrębniony jako termin religijny. W tym wypadku, choć obok jid. *šule* pojawia się też w nowym znaczeniu sporadycznie jid. *škole* < pol. *szkoła*, ta ostatnia przegrała konkurencję w unowocześnianiu jidysz, mimo że oba wyrazy pochodzą z tego samego źródłosłowu łacińskiego < łac. *schola*.²²

Inaczej rzecz się przedstawia, jeśli chodzi o wprowadzanie internacjonalizmów. Wówczas języki słowiańskie okazują się skuteczniejsze. Pojawiające się w publicystyce określenia nowych pojęć (jid. *nacje*, *diskusje*, *fikcje*) i terminów naukowych (jid. *paroksizm*, *topografie*, *akceleracje*), nowoczesnych instytucji (jid. *fundacje*, *pensjonat*, *santorje*), nurtów artystycznych (jid. *romantizm*, *provincjonalizm*, *sentimantalizm*) czy prądów ideologicznych (jid. *monarxizm*, *carizm*, *republikanizm*, *sojalizm*) w znacznej mierze pochodziły z języków polskiego i rosyjskiego. Istotne znaczenie dla przenoszenia i rozprzestrzeniania się tych nowych określeń, w tym wielu nazw zjawisk abstrakcyjnych, miały procesy modernizacyjne, industrializacja, rozwój różnojęzycznej prasy lokalnej czy wreszcie szkolnictwo publiczne. Wszystkie te zjawiska prowadziły do coraz większej otwartości środowisk żydowskich na wpływy zewnętrzne oraz do wzrostu dwujęzyczności Żydów polskich. Zwłaszcza przedstawiciele młodszego pokolenia w edukacji szkolnej, życiu zawodowym i sytuacjach oficjalnych posługiwali się biegle polszczyzną, a jedynie w życiu rodzinnym i prywatnym – jidysz. Ta faktyczna dyglosja Żydów polskich w okresie międzywojennym prowadziła nieuchronnie do coraz większej polonizacji jidysz [Geller 2010].

PODSUMOWANIE

Jidysz od początku był i pozostał przede wszystkim językiem tożsamości żydowskiej. Podobnie jak kilka innych języków, przyswajanych przez Żydów żyjących w diasporze w okresie dwóch tysięcy lat naszej ery, bywa mylnie utożsamiany z językiem hebrajskim. Symboliczna rola tożsamościowa tego ostatniego zaznaczała się przede wszystkim w używaniu

²² Przyczyna tego wydaje się dość oczywista, gdyż zarówno sama idea szkoły publicznej, jak i jej rozpowszechnienie w Polsce rozbiorowej, związana była z niemieckojęzycznymi Prusami.

znaków pisma hebrajskiego do jego zapisu. Języki hebrajski i jego lingwistyczny pobratymiec – aramejski, pozostające narzędziem judaistycznego dyskursu religijno-teologicznego od czasów starożytnej diaspory na Bliskim Wschodzie, były również podstawą zasobu słownictwa opisującego specyfikę religii, historii i tradycji żydowskiej, którego brakowało w obcych językach narodów goszczących Żydów. Zarówno pismo hebrajskie, jak i wyrazy oraz całe zwroty pochodzenia hebrajskiego, utrwaliły się także w germańsko-słowiańskim języku Żydów, przydając mu orientального charakteru, lecz także stając się bezpośrednim źródłem zapożyczeń hebrajskich do wielu języków europejskich.

Polska i polszczyzna odgrywały jednak bardzo istotną rolę na wszystkich etapach i we wszystkich sferach, w których jidysz powstawał, krystalizował się i przeistaczał z języka potocznego żydowskiej ulicy w język literacki, by w końcu sięgnąć po autonomię i status języka narodowego. Chodzi przy tym zarówno o obszar Polski w jej historycznych granicach, jak i jej znaczenie jako najbliższego otoczenia językowego dla rozsianych na tym terytorium Żydów. Można zatem powiedzieć, że polszczyzna była dla jidysz zarówno kolebką i ojczyzną, jak i najważniejszym językiem kontaktowym, współtworzącym jego ostateczny kształt.

Wpływ języków pozostających długotrwale w kontakcie nigdy nie jest jednostronny, zatem słusznie należy oczekiwać, że również jidysz odcisnął swoje piętno na języku polskim.²³ Jego wpływ pozostawił, jak się zdaje, znacznie mniejsze ślady zarówno w sferze leksykalnej, jak i gramatycznej ze względów socjolingwistycznych, ponieważ był językiem mniejszościowym o niższym statusie kulturowym w stosunku do polszczyzny, jako terytorialnego języka krajowego, a następnie narodowego. Ze względu na mieszany charakter jidysz badanie jego wpływów na polszczyznę wymaga wielostronnego przygotowania, które umożliwi choćby tak istotne odróżnianie jidyszizmów od germanizmów czy hebraizmów [Gajek 2019]. Z hybrydowego charakteru jego systemu językowego oraz historii powstania wynika, że badania nad jidysz powinny przekraczać granice poszczególnych filologii – germanistyki, sławistyki i hebraistyki.

Jak wspomniano powyżej, mimo nieuchronnie zmniejszającej się liczby aktywnych użytkowników tego języka, jidyszystyka jako nowa dyscyplina rozwijana jest również w Polsce, a zakres i wyniki jej badań dalece wykraczają poza obszar historii, kultury i języka Żydów polskich. Przykładowo, współczesne badania językoznawcze nad jidysz mają szczególne znaczenie dla studiów nad wielojęzycznością, percepcją i produkcją

²³ Zagadnienie oddziaływania kontaktowego jidysz na język polski było dotychczas jedynie incydentalnie przedmiotem studiów i opracowań polonistycznych. Pierwszą całościową próbę opisu tego wpływu w sferze leksykalnej podjął M. Gajek w nieopublikowanej rozprawie doktorskiej pt. *Mechanizmy integracji jidyszizmów w polszczyźnie w świetle badań lingwistyki kontaktowej* [Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2019].

mowy oraz dla przeżywającej w dobie globalizacji rozkwit lingwistyki kontaktowej, której podwaliny siedemdziesiąt lat temu położył jeden z najwybitniejszych badaczy języka jidysz.²⁴

Bibliografia

- N. Avineri, 2014, *Yiddish endangerment as phenomenological reality and discursive strategy: Crossing into the past and crossing out the present*, „Language & Communication” t. 38, s. 18–32.
- P. Bakker, Y. Matras (red.), 2013, *Contact languages*, Boston–Berlin.
- J. Baudouin de Courtenay, 1913, *W „kwestii żydowskiej”*, Warszawa.
- A. Beider, 2015, *Origins of Yiddish Dialects*, Oxford.
- E. Bergman, 2008, *Pamięć o JIWO w Warszawie* [w:] E. Geller, M. Polit (red.), *Jidyszland – polskie przestrzenie*, Warszawa, s. 197–203.
- D. Biale, 2020, *Kultury Żydów*, t. 2, Warszawa.
- O. Bláha, R. Dittman, L. Uličná (red.), 2013, *Knaanic Language: Structure and Historical Background*, Prague.
- N. Cohen, 2021, *Książki, pisarze, gazety. Żydowskie życie literackie w Warszawie w latach 1918–1942*, Warszawa.
- M. Gajek, 2016, *Wpływy polskie w jidysz według “History of the Yiddish Language” Maxa Weinreicha – przegląd i próby weryfikacji*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” t. 51, s. 88–118; <https://doi.org/10.11649/sfps.2016.007>
- M. Gajek, 2019, *Mechanizmy integracji jidyszyzmów w polszczyźnie w świetle badań lingwistyki kontaktów językowych* [nieopublikowana rozprawa doktorska, Uniwersytet Warszawski, Wydział Neofilologii], Warszawa.
- A. Geller, 2008, *Między tradycją a nowoczesnością – żydowskie ruchy narodowe na przełomie XIX i XX wieku*, „Wiadomości Historyczne” t. 8, s. 5–15.
- A. Geller, 2014, *Ziemia obiecana nie dla jidysz – dyskusje na łamach „Literarisze Bleter”*, „Kwartalnik Historii Żydów” t. 04, s. 659–674.
- E. Geller, 1994, *Jidysz – język Żydów polskich*, Warszawa.
- E. Geller, 1999, *Hidden Slavic Structure in Modern Yiddish* [w:] *Jiddische Philologie. Festschrift für Erika Timm*, Tübingen, s. 65–89.
- E. Geller, 2003, *Rola badań slawocentrycznych w postrzeganiu języka jidysz* [w:] K. Pilarczyk (red.), *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, Kraków, s. 419–436.
- E. Geller, 2008, *Spory o genezę jidysz* [w:] E. Geller, M. Polit (red.), *Jidyszland – polskie przestrzenie*, Warszawa, s. 17–43.
- E. Geller, 2010, *The Polonization of Yiddish: A Path towards Language-Shift?*, „Jews and Slavs” (Yiddish – a Jewish National Language at 100), t. 22, s. 95–108.
- E. Geller, 2010a, *Yiddishland – Jewish Identity in Eastern-Central Europe* [w:] J. Malinowski, R. Piątkowska, T. Sztyma-Knasiacka (red.), *Jewish Artists and Central-Eastern Europe*, Warszawa, s. 25–33.

²⁴ U. Weinreich [1953] 2011, *Languages in Contact: Findings and Problems*, Amsterdam.

- E. Geller, 2010b, *Dobra Gitl, słodka Zisl, nadobna Szejndl – o pochodzeniu imion Żydówek polskich* [w:] J. Lisek (red.), *Nieme dusze. Kobiety w kulturze jidysz*, Wrocław, s. 131–152.
- E. Geller, 2012, *Jidyszysta Ludwik Zamenhof* [w:] A. Jagodzińska (red.), *L.L. Zamenhof wobec kwestii żydowskiej. Wybór źródeł*, Kraków–Budapeszt, s. 27–44.
- E. Geller (oprac.), 2015, *Sejfer derech ejc ha-chajim’. Przewodnik po drzewie żywota [O sposobie zachowania dobrego zdrowia w języku jidysz przez anonimowego żydowskiego doktora w Polsce, w roku 1613 drukiem ogłoszony]*, Warszawa.
- E. Geller, M. Polit (red.), 2008, *Jidyszland – polskie przestrzenie*, Warszawa.
- E. Geller, M. Gajek, A. Reibach, Z. Łapa, 2020, *Applicability of Wordnet Architecture in Lexical Borrowing Studies*, „International Journal of Lexicography” ecaa013, <https://doi.org/10.1093/ijl/ecaa013>
- E. Geller, M. Gajek, 2021, *Loanwords vs relics. A new method in lexical borrowing studies exemplified by Yiddish-Slavic language contact*, „Diachronica”, DOI 10.1075/dia.19047.gel
- E. Geller, A. Reibach, 2021, *Jidysz w sieci powiązań leksykalnych: ile jest polszczyzny w jidysz?* [w:] J. Lisek, M. Adamczyk-Garbowska (red.), *Jidyszland – nowe przestrzenie*, Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa [w druku].
- A. Grabski, M. Rusinek, 2008, *Żydowscy komuniści po Holocauście wobec języków polskiego żydostwa* [w:] M. Ruta (red.), *Nusech Pojln. Studia z dziejów kultury jidysz w powojennej Polsce*, Kraków–Budapeszt, s. 51–66.
- A. Jagodzińska, 2008, *Pomiędzy. Akulturacja Żydów Warszawa w drugiej połowie XIX w.*, Wrocław.
- A. Jagodzińska (red.), 2012, *L.L. Zamenhof wobec kwestii żydowskiej. Wybór źródeł*, Kraków–Budapeszt.
- K. Kijek, 2017, *„Dzieci modernizmu”. Świadomość, kultura i socjalizacja polityczna młodzieży żydowskiej w II Rzeczypospolitej*, Wrocław.
- A. Kondrat, 2008, *Slawizmy leksykalne w polu semantycznym męskich nazw ubiorów w języku jidysz* [w:] A. Kałny (red.), *Kontakty językowe i kulturowe w Europie. Sprach und Kulturkontakt in Europa*, Gdańsk.
- A. Kondrat, 2012, *Język jidyszowych czasopism fachowych na przykładzie czasopism krawieckich* [w:] J. Nalewajko-Kulikow (red.), *Studia z dziejów trójjęzycznej prasy żydowskiej na ziemiach polskich*, Warszawa, s. 425–444.
- A. Kondrat, 2012a, *Der jidiszer Sznajder: żydowsko-polski kontakt językowy na przykładzie pola semantycznego ‘krawiectwo’ w języku jidysz* [nieopublikowana rozprawa doktorska, Uniwersytet Warszawski, Wydział Neofilologii], Warszawa.
- A. Kondrat, 2013, *Tradycyjny ubiór żydowski jako odzwierciedlenie kontaktów żydowsko-polskich* [w:] M. Furmanik-Kowalska, J. Wasilewska (red.), *Strój – zwierciadło kultury*, Toruń, s. 99–108.
- A. Krasowska, 2019, *Polsko-żydowskie pogranicze językowe – stan i perspektywy badań*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” t. LXVII, s. 149–171.
- F. Kupfer, T. Lewicki, 1956, *Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów środkowej i wschodniej Europy*, Wrocław.
- A. Landau-Czajka, 2006, *Syn będzie Lech... Asymilacja Żydów w Polsce międzywojennej*, Warszawa.

- Z. Łapa, 2021, *Słowiańskie środki augmentatywno-pejoratywne w jidysz jako przykład zjawiska fuzji w językoznawstwie kontaktowym* [w:] J. Lisek, M. Adamczyk-Garbowska (red.), *Jidyszland – nowe przestrzenie*, Warszawa [w druku].
- A. Maksimowska, 2019, *Birobidżan. Ziemia na której mieliśmy być szczęśliwi*, Wołowiec.
- Y. Matras, P. Bakker (red.), 2003, *The Mixed Language Debate Theoretical and Empirical Advances*, Berlin–New York.
- J. Nalewajko-Kulikow (red.), 2012, *Studia z dziejów trójjęzycznej prasy żydowskiej na Ziemiach Polskich (XIX–XX)*, Warszawa.
- A. Patek, 1997, *Birobidżan. Sowiecka Ziemia Obiecana*, Kraków.
- A. Rozenfeld, 2018, *Audycje w języku jidysz w Polskim Radiu po II wojnie światowej*, „Studia Judaica” t. 2 (42), s. 373–404.
- M. Ruta (red.), 2008, *Nusech Pojln. Studia z dziejów kultury jidysz w powojennej Polsce*, Kraków–Budapeszt.
- S. Stampfer, 1993, *What did „Knowing Hebrew” Mean in Eastern Europe?* [w:] L. Gilnert (red.), *Hebrew in Ashkenaz. Language in Exile*, NewYork–Oxford, s. 129–140.
- K. Szymaniak, 2008, *Od żargonu do języka kultury narodowej. Kilka uwag o zmieniającym się stosunku do języka jidysz*, „Wiadomości Historyczne” z. 8, s. 16–28.
- J. Tazbir, 1986, *Żydzi w opinii staropolskiej* [w:] J. Tazbir, *Świat Panów Pasków. Eseje i studia*, Łódź, s. 213–241.
- M. Weinreich, [1923] 1993, *Geschichte der Jiddischen Sprachforschung*, Atlanta.
- M. Weinreich, [1973] 2008, *History of the Yiddish Language*, New Haven.
- M. Weinreich, 1956, *Yiddish, Knaanic, Slavic: The Basic Relationships* [w:] M. Halle (red.), *For Roman Jakobson: Essays on the Occasion of His Sixtieth Birthday, 11 October 1956*, The Hague, s. 622–633.
- U. Weinreich, [1953] 2011, *Languages in Contact: Findings and Problems*, Amsterdam.

Identity of the Yiddish language

Summary

The object of this paper is an attempt to describe the complex identity of the Yiddish language itself and its users. Poland and the Polish language have played a significant role in both these aspects. Part one is a sociolinguistic overview of the history of crystallisation of Yiddish in the historical territory of Poland as the autonomous language of the national culture of Central and Eastern European Jews. Its fate after the Holocaust of European Jews is also described here. Part two is dedicated to problems with the genetic classification of Yiddish due to the language-forming processes accompanying its development. Yiddish is classified among mixed languages, since it came into existence as a result of Hebrew–Slavic–Germanic language contacts. Therefore, this part pays special attention to the explanation of the mixed nature of this language system and the role of Polish as an important contact language influencing the final shape of the contemporary Yiddish language.

Keywords: Yiddish language – language contact – mixed language – linguistic identity – lexical and structural borrowings – endangered language.

Trans. Monika Czarnecka